Տ. ԱՐԱՐԱՏ ՔՀՆ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ
«Վաչէ եւ Թամար Մանուկյան» մատենադարանի տնօրէն
Մայր Աթոռի հրատարակչական բաժնի տնօրէն, ԳՀՃ, ՍՎԴ

Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԳԱՂՏՆԻ ԺՈՂՈՎԸ ԵՒ ՀԱԿՈԲ Դ. ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԲԱՆԱԳՆԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Մուտք

Յակոբ Դ. Ջուղայեցի կաթողիկոսի (1655–1680 թթ.) գահակալության տարիներին նրա անմիջական նախաձեռնությամբ ազատագրական պայքարի ուղղությամբ տարվող աշխատանքների համար կարեւոր է անդրադառնալ Ս. Էջմիածնի 1677/1678 թ. գաղտնի ժողովին եւ դրան առնչվող մի շարք հարցերի։ Նշված ժողովին նախորդել է կաթողիկոսի՝ օտար միջավայրում դիվանագիտական կապերի հաստատման, հայ ազատագրական պայքարի գաղափարական միասնության նախապատրաստական աշխատանքը, որին մենք անդրադարձել ենք մեր նախորդ հրապարակումով[1]։

Այս ժողովը հանգուցային եւ ուղենշային դերակատարություն ունեցավ հայ ազատագրական պայքարի գաղափարական կողմնորոշման[2] հարցում, ինչպես նաեւ գործնական հող նախապատրաստեց հաջորդող գործիչների առավել իրատեսական ծրագրերի մշակման, գործողությունների համար։ Այս ժողովի մասին տեղեկությունները սերտորեն կապված են Իսրայել Օրու գործունեության հետ։ Բուն ժողովից որեւէ փաստաթուղթ չի պահպանվել, իսկ այն տեղեկությունները, որոնք պահպանվել եւ հասել են մեզ, ժողովի թվականից շուրջ 20 տարվա վաղեմության են, թեեւ դրանցում առկա տվյալներից որոշները հիմնավորվում են հարակից այլ տեղեկություններով եւ «զուրկ չեն հիմքից»[3]։

---

[1] *Տե՛ս* Տ. Արարատ Քհն. Պողոսյան, *Հակոբ Դ. Ջուղայեցի կաթողիկոսը եւ հայ ազատագրական պայքարը 1655–1674 թթ., «Էջմիածին», 2020, Է., էջ 24–38, «Էջմիածին», 2020, Ը., էջ 45–60։*

[2] *Ըստ Հրաչիկ Միրզոյանի՝ «XVII դ. կեսերից հայ-ռուսական առեւտրա-տնտեսական ու մշակութային կապերի ուժեղացմանը զուգընթաց աստիճանաբար սաղմնավորվում էր հայ ժողովրդի ազատագրության ռուսական կողմնորոշումը» (տե՛ս* Հ. Միրզոյան, XVII *դարի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն, Երեւան, 1983, էջ 154)։*

[3] Ա. Հովհաննիսյան, *Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ, Երեւան, 1959, էջ 207։*

Պատմագիտության մեջ այս ժողովի շուրջ առկա մասնագիտական գնահատականները տարբեր են, իսկ երբեմն էլ՝ հակասական։ Այդ մասին վկայում է խնդիրը քննության առած Աշոտ Հովհաննիսյանը, ըստ որի՝ Հակոբ կաթողիկոսի մահվանից հետո արդեն իսկ «...հայ կյանքում շարունակվում էին էջմիածնի խորհրդաժողովի շուրջն արծարծված թեր եւ դեմ կարծիքների բախումները»[4]։

Ժողովի արդյունքների կարեւորությունը հայ ազատագրական պայքարի տվյալ փուլում հասկանալու համար կարեւոր է անդրադառնալ խորհրդաժողովի տեղին, թվականին, մասնակիցներին, բանագնացներին եւ մի շարք կարեւոր այլ հարցերի, որոնք կարող են լույս սփռել ԺԷ. դարավերջի հայ ազատագրական պայքարի պատմության ուսումնասիրությանը։

Ժողովի տեղի խնդիրը

Ընդհանրապես հայ ազատագրական պայքարի ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ Հայ Եկեղեցին, ի դեմս եկեղեցականների, եղել է հայոց պետականության անկախության վերականգնման եւ պահպանման համար մղվող պայքարի առաջամարտիկը։ Այս իրողությամբ է պայմանավորված, որ հայ ազատագրական պայքարի միջնադարյան ողջ պատմությունը սերտորեն առնչվում է եկեղեցական գործիչների գործունեությանը, որոնց գործողությունները հիմնականում համակարգում էին Հայոց կաթողիկոսները։ Իսկ վերջիններս, կապված Հայրապետական Աթոռի տեղափոխություններով, հաճախ այդ պայքարը համակարգում, առաջնորդում էին տարբեր կենտրոններից։

Հայ ազատագրական պայքարի համար թերեւս նոր փուլ էր, երբ Հայրապետական Աթոռը 1441 թ. Սսից վերահաստատվեց Վաղարշապատում։ Այստեղ վերահաստատման պատմական իրողությունը մենք չենք դիտարկում որպես լոկ եկեղեցապատմական իրադարձություն, այլ Աթոռը Ս. Էջմիածնում վերահաստատելը կարեւորում ենք նախեւառաջ ազգահավաքության[5] եւ հավատքի ու դավանանքի անաղարտ պահելու

---

[4] Ա. Հովհաննիսյան, *Դրվագներ...*, էջ 220։

[5] *Տե՛ս* Թովմա Մեծոփեցի, *Պատմագրութիւն*, աշխ.՝ Լեւոն Խաչիկեանի, Երեւան, 1999, էջ 288. Ստ. Մելիք-Բաշխեան, *Հայոց պատմութեան աղբիւրագիտութիւն. հնագոյն ժամանակներից մինչեւ XVIII դարի վերջը*, երրորդ հրատ., Երեւան, 1996, էջ 238. Թովմա Մեծոփեցի, *Պատմագրական երկեր*, թարգմ., առաջաբ. եւ ծանոթ.՝ Արշակ Մադոյեանի, Երեւան, 2003, էջ Ժ.–ԺԱ.։

նշանակությունն արժեւորելու տեսանկյունից։ Թեեւ կաթողիկոսական գահը Ժ.–ԺԵ. դարերում անընդհատ տեղափոխվել է, սակայն Ս. Էջմիածինը շարունակել է մնալ հայ ժողովրդի համար որպես ներշնչման աղբյուր եւ հայկականության խորհրդանիշ։ Հատկապես այդ մասին է փաստում Մայր Տաճարին նվիրված ողջ միջնադարյան գրականությունը[6]։

Այս տեսանկյունից ԺԶ.–ԺԷ. դարերի հայ ազատագրական պայքարի պատմությունն ուսումնասիրելիս անհնար է շրջանցել Ս. Էջմիածինը եւ նրա գահակալներին։ Հատկապես ԺԷ. դարում Ս. Էջմիածնի Հայոց կաթողիկոսների եւ ընդհանրապես եկեղեցականների աշխույժ դերակատարությունը եւ մասնակցությունը հայ ազատագրական պայքարի կազմակերպման գործում առավել ցայտուն է, որն ամենեւին էլ պատահական չէ եւ բացատրվում է տվյալ դարաշրջանի մշակութային վերազարթոնքով[7], որի կարկառուն ներկայացուցիչներից է նաեւ «բարենորոգչական դպրոցի աշակերտ»[8]՝ իր ժամանակակիցների բարձր գնահատանքին արժանացած[9]Հակոբ Դ. Ջուղայեցի կաթողիկոսը[10]։ Վերջինիս հայրենի պետականության վերականգնման համար հայրենիքում եւ նրա սահմաններից դուրս մղվող պայքարը կազմակերպելու գործունեությամբ էլ պայմանավորված՝ Ժէ. դարի կեսից սկսվում է հայ ժողովրդի պատմության նոր շրջանը[11]։

Հատկանշական է, որ Ժէ. դարում, հատկապես դարի կեսից սկսած, հենց Ս. Էջմիածնում էին ստեղծված այնպիսի բարենպաստ պայմաններ, որոնք հնարավորություն էին ընձեռում Հակոբ կաթողիկոսին զբաղվելու ոչ միայն ներեկեղեցական խնդիրները հարթելով, այլեւ զարկ տալու մշակութային կյանքին եւ նախաձեռնելու Հայաստանի՝ օտարի լծից ազատագրվելու փորձ։ Այդ փորձն ամենեւին էլ պարզ պատկերացնելիք չէ,

---

[6] *Տե՛ս Սուրբ Էջմիածինը հայ մատենագրությունում (V–XIX դդ.), աշխ.՝ Հ. Քյոսեյանի եւ Վ. Դեւրիկյանի, Ս. Էջմիածին, 2003։*

[7] *Պատմաբան Վ. Դիլոյանը Ժէ. դարի կրթալուսավորչական շարժման ներկայացուցիչների գործունեությամբ է պայմանավորում հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության բարձրացումը եւ «հուսալի դաշնակիցներ որոնելու» գործընթացը. (տե՛ս Հայոց պատմություն, հտ. III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես – 1918 թ.), գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես – XIX դարի վերջ), Երեւան, 2010, էջ 17։*

[8] *Մ. ԽՈՍՏԻԿԵԱՆ, Վերածնութեան շրջան. Ժէ. դարու հայոց վերանորոգիչ կաթուղիկոսները. Յակոբ կաթուղիկոս Ջուղայեցի («Արարատ» ամսագիր, 1902, Թ.–Ժ., էջ 272։*

[9] *Տե՛ս Վ. ԴԻԼՈՅԱՆ, Հայոց պատմության պարբերացման մի քանի հարցերի շուրջ, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 1993, թիվ 3, էջ 6–7։*

[10] *Տե՛ս ԼԵՒՈՆ ՍՐԿ. ԱՂՈՍՅԱՆ, Հակոբ Դ. Ջուղայեցի կաթողիկոսը եւ հայ ազատագրական շարժումը, ավարտաճառ, Ս. Էջմիածին, էջ 34 (անտիպ)։*

[11] *Տե՛ս Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, Հայոց պատմության նոր պարբերացման խնդիրները, «Հայագիտության հարցեր», 2017, թիվ 3, էջ 202։*

այն ենթադրում էր առաջին հերթին հայ հասարակության կարող ուժերի համախմբում, հասարակության ազատ ապրելու ինքնագիտակցության եւ լուսավորության բարձրացում, օտար միջավայրում դիվանագիտական կապերի հաստատում եւ շահագրգիռ ուժերի ներգրավում, իսկ այդ ամենը տարիների շարունակական տքնաջան աշխատանք էր պահանջում։ Եւ այս ամենը Ս. Էջմիածինն իրականացնում էր պարսկական եւ թուրքական ուժերի եւ գործակալական խիստ հսկողության ներքո։

Ժողովի թվականի խնդիրը

Հակոբ կաթողիկոսի գործունեությունը հայ ազատագրական պայքարի կազմակերպման ուղղությամբ կրում էր շարունակական բնույթ, եւ 1670-ական թվականների վերջի այս նախաձեռնությունը նրա ձեռնարկումների հերթական փուլն էր։ Այս ժողովի գումարման թվականի շուրջ կան տարակարծություններ։ Խնդիրը կարելի էր շրջանցել՝ համաձայնելով մասնագիտական գրականության մեջ առկա այս կամ այն թվականին։ Սակայն, մեր կարծիքով, ժողովի թվականի խնդրին անդրադառնալը կարող է լուծել ավելի խորքային հարցեր։ Այսօր հայ պատմագիտության կողմից ընդունելություն գտած թվականը համարվում է 1677-ը, սակայն շրջանառության մեջ է նաեւ 1678 թվականը։ Առաջին հայացքից էական նշանակություն չունեցող թվականի ճշգրտումը կարող է լույս սփռել պարսկական եւ թուրքական տիրապետության ներքո հեծծող բախտակից ժողովուրդների, հատկապես վրաց[12] ժողովրդի հետ համատեղ ճակատ կազմելու եւ հնարավոր համագործակցության պատմության վրա։

Ժողովի մասին տեղեկությունները մեզ են հասել Իսրայել Օրուն վերաբերող փաստաթղթերի միջոցով[13]։ Եւ այսօր շատ հարցեր, կապված սույն ժողովի հետ, հենց լուսաբանվում եւ ներկայացվում են այդ փաստաթղթերի հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա։ Ուստի դրանցում առկա տեղեկությունների ճշգրտումն ու համադրումն այլ աղբյուրների հետ կարող է լույս սփռել հայ ազատագրական պայքարի կազմակերպման որոշ հարցերի վրա։

---

[12] *Տե՛ս* Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, *Զաքարիա Ագուլեցին եւ իր ժամանակը, հրատ. պատրաստ. Վարուժան Պողոսյանը, Երեւան, 2017, էջ 102։*

[13] *Տե՛ս* Г. А. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом. Документы извлеченные из московского главного и С.-Петербургского архивов министерства иностранных дел, австрийского продворного и государственного архива, королевско-баварского тайного государственного архива, СПб, 1898։

Օրմանյան սրբազանը եւ այլ հեղինակներ աներկբա ընդունում են ժողովի 1678 թ. տեղի ունեցած լինելու հանգամանքը[14]։ Իսկ որոշ ուսումնասիրողներ[15], հիմք ընդունելով մի շարք աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները, պնդում են, որ ժողովը տեղի է ունեցել 1677-ին։

Մեր կարծիքով,՝այս թվականի ճշգրտումը մեզ հնարավորություն կընձեռի առավել հստակ պատկերացնելու բանակցությունների եւ գործողությունների այն շրջանակը, որը նախատեսված էր այս փուլում։ Ըստ որի էլ կարող ենք հետեւություններ անել, թե վերջին երկու տասնամյակում ինչ գաղափարական եզրահանգումներ եւ գործնական քայլերի ակնկալիքներ ուներ Հակոբ կաթողիկոսը։

Ժողովի՝ 1678 թ. տեղի ունեցած լինելու կողմնակիցների համար հիմք են ծառայել հայ մելիքների ստորագրած գրությունը («Դարձեալ թվին Ռճիէ-ին [=1127] (+551=1678.— նշումը մեռն է*) մենք ժողովեցանք միատեղ»[16]) եւ Օրու զեկուցագիրը («*...тому де 23[17] года, в Ревани городе армянской патріархъ, а с ним 12 человек старшины их армянской, ...ысоветовали»[18]*), որոնցում հստակ արձանագրված է, որ ժողովը տեղի է ունեցել նշված թվականին։ Իսկ ժողովը 1677 թ. տեղի ունեցած լինելու կողմնակից ուսումնասիրողների համար հիմք են ընդունվում Զաքարիա սարկավագի[19], Զաքարիա Ագուլեցու[20] եւ Սիմեոն Երեւանցու[21] հաղորդած տեղեկությունները։ Ա. Հովհաննիսյանը, համադրելով այս տեղեկությունները, հանգում է այն*

---

[14] *Տե՛ս* Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, *Ազգապատում, հտ. Բ., Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 3026.* Ա. Հովհաննիսյան, *Իսրայել Օրին եւ հայ ազատագրական գաղափարը, Երեւան, 2016, էջ 147.* Լեո, *Խոջայական կապիտալը եւ նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ, Երեւան, 1934, էջ 120.* Լեո, *Երկերի ժողովածու, հտ.* III, *Երեւան, 1969, էջ 337։* Լեո, *Երկերի ժողովածու, հտ.* V, *Երեւան, 1986, էջ 261.* Յ. Քիւրտեան, *Նիւթեր Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի կենսագրութեան համար (1655–1680), «Հասկ», 1952, մարտ-ապրիլ, էջ 88.* Ա. Աբրահամյան, *Վարդան Կաֆայեցու չափածո տոմարը, «Էջմիածին», 1954, Թ., էջ 28–29։*

[15] *Տե՛ս* Ա. Հովհաննիսյան, *Դրվագներ...., էջ 207–208. Հայոց պատմություն...., էջ 17.* Պ. Հովհաննիսյան, *Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, նյութերի ժողովածու, Երեւան – Ս. Էջմիածին, 2017, էջ 30.* Հ. Միրզոյան, XVII *դարի..., էջ 40.* К. Айвазян, История отношений русской и армянской церквей в средние века, Ереван, 1989, *էջ 151։*

[16] *Տե՛ս* Г. А. Эзов, *նշ. աշխ., էջ 17։*

[17] *Զեկուցագիրը գրված է 1701 թվականին։*

[18] *Տե՛ս* Г. А. Эзов, *նշ. աշխ., էջ 92։*

[19] *Տե՛ս* Զաքարիա Քանաքեռցի, *Պատմութիւն, աշխատ.՝ Արմեն Վիրաբյանի, Երեւան, 2015, էջ 141։*

[20] *Տե՛ս* Ա. Հովհաննիսյան, *Դրվագներ..., էջ 174–175.* Հ. Միրզոյան, *Հովհաննես Մրքուզ Ջուղայեցի, Երեւան, 2001, էջ 207.* Զաքարիա Ագուլեցի, *Օրագրութիւն, Երեւան, 1938, էջ 128։*

[21] *Տե՛ս* Սիմեոն Կաթողիկոս Երեւանցի, *Ճամբռ, թարգմ., առաջ. եւ ծանոթ.՝ Վ. Համբարձումյանի, Երեւան, 2003, էջ 113։*

եզրակացության, որ ժողովը պետք է տեղի ունեցած լինի 1677 թ., ուստի 1678 թ. «բոլոր պարագաներում Էջմիածնի խորհրդաժողովի գումարման համար պիտի շտկելի համարենք»[22], թեեւ նշենք, որ Հովհաննիսյանն այլ աշխատությունների մեջ ժողովի թվականը համարում է 1678 թ.[23]։

Մեր կարծիքով՝ ուսումնասիրողները խնդրին պետք է մոտենան ոչ թե աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները հակադրելով, այլ համադրելով։ Հատկանշական է, որ Ագուլեցին մեզ հետաքրքրող խնդրի շուրջ ունի երկու հիշատակություն. առաջինում, խոսելով Հակոբ կաթողիկոսի Ցղնա եւ Ագուլիս կատարած այցերի մասին, գրում է. «Թվին ՌՃԻԶ յունիսի մէկ յԵրեւան.... անիցն փախաւ, գնաց Վ[24]....»[25], իսկ երկրորդ անգամ հիշատակում է այն ժամանակը, երբ 1679 թ. դեկտեմբերի 15-ին Միքայել վարդապետը, որպես Էջմիածնի աթոռակալ եւ նվիրակ, այցելում է Ագուլիս. «Քանզի Յակոբ կաթողիկոսն այս բ ամ է, որ Էջմիածնայ Սէֆիղուլի խանի ձեռացն փախաւ, գնաց Վրացտուն, Վրացտան վերայ գնաց Խորմացատուն»[26]։ Ինչպես տեսնում ենք, առաջին հիշատակությունն անորոշ է եւ ոչինչ չասող , պարզ է մի բան, որ հունիսի մեկին կաթողիկոսը եղել է Երեւանում, միայն երկրորդ հիշատակության շնորհիվ է, որ հասկացվում է, թե կաթողիկոսը 1679 թ. դեկտեմբերի 15-ից առաջ երկու տարի բացակայել է Մայր Աթոռից եւ գտնվել Վրաստանում։

Զաքարիա Քանաքեռցին եւս հստակ ոչինչ չի հիշատակում։ Ըստ պատմագրի՝ Հակոբ կաթողիկոսը «ձանձրացաւ ի բազում պարտատուացն»[27], ուստի խույս տալու նպատակով մեկնում է Վրաստան, որտեղ «աւուրս ինչ» մնալով՝ մեկնում է Կ. Պոլիս[28]։

Հետաքրքրական տեղեկություններ է պարունակում Սիմեոն Երեւանցու «Ջամբռ» աշխատությունը, որտեղ հեղինակը, անդրադառ-

---

[22] Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, *Դրվագներ..., էջ 208։*

[23] *Տե՛ս* Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, *Հայ-ռուս օրիենտացիայի ծագման խնդիրը. պատմական-քննադատական ուսումնասիրություն, էջմիածին, 1921, էջ* V. Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, *Զաքարիա Ագուլեցին...., էջ 99։*

[24] *Ուսումնասիրողներն այս հիշատակության «Վ....»-ն հավանական են համարում, որ ընթերցվել է «Վրացտուն» (տե՛ս* ԶԱՔԱՐԻԱ ԱԳՈՒԼԵՑԻ, *Օրագրություն, Երեւան, 1938, էջ 128).* Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, *Դրվագներ...., էջ 207։*

[25] ԶԱՔԱՐԻԱ ԱԳՈՒԼԵՑԻ, *Օրագրություն, Երեւան, 1938, էջ 128։*

[26] *Անդ, էջ 145։*

[27] *Ըստ Զաքարիա Քանաքեռցու՝ Ոնոփրիոսը Ս. Էջմիածնի անունով պարտքեր էր կուտակել, իսկ պարտատուները որպես պարտապան ճանաչում էին կաթողիկոսին, ուստի նրանից էլ պահանջում էին իրենց հասանելիք պարտքը (տե՛ս* ԶԱՔԱՐԻԱ ՔԱՆԱՔԵՌՑԻ, *նշ. աշխ., էջ 141։*

[28] *Տե՛ս անդ։*

նալով Ամենայն Հայոց եւ Գանձասարի (իմա՛ Աղվանից) կաթողիկոսությունների հարաբերություններին, հիշատակում է Գանձասարի Սիմեոն կաթողիկոսի 1677 թ. մի գրությունը[29]՝ ուղղված Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսին՝ կնքված իր եւ մի քանի եպիսկոպոսների կողմից, որը եւ պահվում է Մայր Աթոռում[30]։ Ա. Հովհաննիսյանը, գնալով «Ջամբռ»-ում հիշատակված գրության բնօրինակի հետքերով, այն հայտնաբերում է Երեւանի Մատենադարանում[31], որի ուսումնասիրությունից պարզում է, որ երկու կաթողիկոսները հավանաբար հանդիպել են Վրաստանում[32]։ «Ջամբռ»-ը հիշատակում է մի տեղեկություն եւս, որտեղից թեեւ հստակ չէ, որ կաթողիկոսը 1678 թ. եղել է Վրաստանում, այնուամենայնիվ հստակ է, որ նույն թվականին «կաթողիկոսի միջոցով» Շուլավեր գյուղում այգի են նվիրել Ս. Էջմիածնին[33]։ Հ. Քյուրտյանը, անդրադառնալով Առաքել Բոկոտնի գործունեությանը, առաջին անգամ հրապարակում է մի նամակ[34], որն Առաքելը գրել էր Հավատի տարածման ժողովի ղեկավարությանը։ Նամակում, որը թվագրված է 1678-ի նոյեմբերի 12-ով, նշված է, որ արդեն 16 ամիս է՝ կաթողիկոսի հետ ճանապարհ են ելել եւ նպատակ են ունեցել Մոսկվայի վրայով այցելել Հռոմ, սակայն չի հաջողվել, եւ նրանք ետ են դարձել[35]։ Քյուրտյանը բավական խիստ քննության է առել սույն նամակի բովանդակության արժանահավատությունը[36], սակայն այստեղ մեզ հետաքրքրող տեղեկությունն այն է, որ նախաձեռնած ճանապարհորդությունը, ինչ-ինչ արգելքների հանդիպելով, ընդհատվել է։ Ժողովի թվականի վերաբերյալ հստակություն չեն մտցնում նաեւ Միքայել Չամչյանի հաղորդած տեղեկությունները։ Նա գրում է, որ կաթողիկոսը, Կ. Պոլսի եւ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքություններում տեղի ունեցող խառնակ իրավիճակից նեղված, որոշեց գնալ Կ. Պոլիս եւ հաշտեցնել հակառակորդ կողմերին[37]։

---

[29] *Ըստ «Ջամբռ»-ի գրության՝ միջնադարում Գանձասարի կաթողիկոսությունում գոյություն է ունեցել «սխալ եւ կանոնից դուրս սովորություն», ըստ որի՝ կաթողիկոսի ազգականն իրեն կարող էր առաջադրել կաթողիկոսի թեկնածու՝ կաթողիկոսությունը նկատելով որպես «հայրենի ժառանգություն» (տես* Սիմեոն Կաթողիկոս Երեւանցի, *Ջամբռ, Երեւան, 2003, էջ 113)։*

[30] *Տես անդ։*

[31] *Տես* Ա. Հովհաննիսյան, *Դրվագներ..., էջ 209։*

[32] *Տես անդ։*

[33] *Տես* Սիմեոն Կաթողիկոս Երեւանցի, *նշ. աշխ., էջ 288։*

[34] *Տես* Յ. Քիւրտեան, *Յակոբ Կաթողիկոս Ջուղայեցի, Անթիլիաս–Լիբանան, 1965, էջ 48–89։*

[35] *Տես* Յ. Քիւրտեան, *Յակոբ Կաթողիկոս..., էջ 48։*

[36] *Տես* Յ. Քիւրտեան, *Յակոբ Կաթողիկոս..., էջ 49–51։*

[37] *Տես* Միքայել Չամչեան, *Հայոց պատմութիւն, հտ. Գ., Երեւան, 1984, էջ 718։*

Իսկ գժտությունները Կ. Պոլսում եւ Երուսաղեմում սկսվել էին դեռեւս 1660-ականներին եւ 1670-ականներին շարունակվում էին: Ուստի դժվար է կռահել, թե, «կամեցաւ Յակոբ կաթողիկոս դարման ինչ մատուցանել այսմ ամենայնի»[38] ասելով, որ տարվա[39] դեպքերը «դարմանել»-ը նկատի ուներ: Ըստ Ջամչյանի՝ 1679 թ. դեկտեմբերին Հակոբ կաթողիկոսն արդեն Կ. Պոլսում էր: Դեկտեմբերին Կ. Պոլիս հասնելու տեղեկությունը, առանց որոշ աղբյուրներ մատնանշելու, ընդունում է նաեւ Օրմանյանը[40]: Իսկ Հ. Քյուրտյանը, հիմք ընդունելով Հակոբ Ջուղայեցու Եղիազար Այնթափցուն ուղղված նամակը, Հակոբ կաթողիկոսի Կ. Պոլիս մուտքը համարում է 1679 թ. հոկտեմբերի 25-ը[41]: Իսկ Ա. Հովհաննիսյանը, հիմնվելով Հակոբ կաթողիկոսի՝ հրապարակված նամակների վրա, հանգում է այն եզրակացության, որ կաթողիկոսը 1679 թ. հունվարին արդեն իսկ ժամանած է եղել Կ. Պոլիս[42]: Մերօրյա պատմագիտությունը Հակոբ Կաթողիկոսի Կ. Պոլիս հասնելու թվականը համարում է 1678-ը[43]:

Ինչպես տեսնում ենք, վերոբերյալ հիշատակությունները ժողովի՝ 1677 կամ 1678 թ. տեղի ունեցած լինելը փաստելու առումով արժանահավատ տեղեկություններ չեն փոխանցում, մութ է մնում նաեւ, թե կաթողիկոսը երբ է Կ. Պոլիս հասնել: Հնարավոր չէ անտեսել ո՛չ մատենագիրների, ո՛չ էլ Իսրայէլ Օրու գործունեության առնչվող փաստաթղթերի հաղորդած տեղեկությունները: Միեւնույն ժամանակ այս տեղեկություններին պետք է մոտենալ միմյանց համադրելու սկզբունքով: Հետեւաբար, քանի դեռ չկան հստակ տեղեկություններ որեւէ թվականն աներկբա ընդունելու համար, հավանական ենք համարում, որ 1677 թ., իրոք, Հակոբ կաթողիկոսը, խուսափելով խանի եւ պարտատերերի հետապնդումներից,

---

[38] Անդ:

[39] Ջամչյանը գրում է, որ Կ. Պոլսի եւ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքություններում ստեղծված ներեկեղեցական խնդիրներն սկսվել էին ավելի վաղ՝ 1676-ից, իսկ կաթողիկոսի Կ. Պոլիս գնալը ներկայացնում է 1679 թ. անցքերի նկարագրության ներքո, ուստի դժվար է ասել, թե կաթողիկոսը որ դեպքի մասին լսելով է նախաձեռնել գնալ Կ. Պոլիս (տե՛ս Միքայէլ Ջամչեան, նշ. աշխ., էջ 716—718):

[40] Տե՛ս Մաղաքիա արք. Օրմանեան, նշ. աշխ., էջ 3028:

[41] Տե՛ս Յ. Քիւրտեան, Իսրայէլ Օրի. պատմաքննական ուսումնասիրութիւն, Վենետիկ, 1960, էջ 16, 18:

[42] Տե՛ս Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ..., էջ 217:

[43] Վալտեր Դիլոյանը եւ Պետրոս Հովհաննիսյանը Հակոբ կաթողիկոսի Կ. Պոլիս ժամանելու թվականը համարում են 1678-ը (տե՛ս Հայոց պատմություն...., էջ 17 եւ Պ. Հովհաննիսյան, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ...., էջ 30):

կարճ ժամանակով մեկնել է Վրաստան, որտեղ գուցե տեսնելով վրացիների ազատագրության ուղղությամբ դրսեւորվող նկրտումները, ինչպես նաեւ հանդիպելով խոշընդոտների՝ վերադարձել է եւ նախապատրաստական աշխատանքներ իրականացնելուց հետո՝ 1678 թ., Ս. Էջմիածնում հրավիրել գաղտնի ժողով։ Այլապես չի հիմնավորվում Ա. Հովհաննիսյանի այն տեսակետը, ըստ որի՝ կաթողիկոսը շուրջ երկուսուկես տարի դեգերել է Վրաստանում[44]*։*

Ժողովի մասնակիցները եւ բանագնացները

Մաղաքիա Օրմանյանը Ս. Էջմիածնում տեղի ունեցածը ժողով չի համարում. «....հնար չէ այդ գումարումը ժողով կոչել այն իմաստով, որով կիմանանք մենք ազգային ժողովները»[45]*։ Անշուշտ, եթե Օրմանյան սրբազանը նկատի ունի ժողովի մասնակիցների քանակը, ապա, ըստ Իսրայել Օրու՝ Պարսկաստանից Մոսկվա կատարած ճամփորդության 29 հուլիսի 1701 թվակիր բացատրագրի հաղորդած տեղեկությունների, ժողովականների քանակը եղել է 12*[46]*։ Սակայն Օրմանյան Սրբազանը մեկ այլ առիթով գրում է. «Հարկաւ այդ միջոցին մէջ իրեն մօտեցան Հայաստան գտնուող տարբեր միաբանութիւններէ աբեղաները, հարկաւ Յակոբ տեսակցեցաւ եւ խորհրդակցեցաւ բանիմաց եւ բարեմիտ Հայերու հետ, եւ այդ ճիգերու հետեւանքը պէտք է ըլլայ այն յատուկ խորհրդակցութիւնը զոր կազմեց 1678-ին (ԼԷՕ. Ա. 239)»*[47]*։ Այսինքն՝ ստացվում է, որ բուն ժողովին նախորդել է խորհրդակցությունների մի մեծ շղթա։*

Մենք արդեն նշեցինք, որ շուրջ երկու տասնամյակ Հակոբ կաթողիկոսն աչալուրջ հետեւում էր զարգացող իրադարձություններին, իր՝ Թուրքիա եւ Պարսկաստան կատարած ճամփորդությունների ընթացքում հետազոտել եւ ուսումնասիրել էր հայ ժողովրդի սեփական ուժերով ազատագրվելու հնարավորությունները, ստեղծել էր օտար միջավայրում դիվանագիտական բարենպաստ հող, այսինքն՝ ամբողջ նախապատրաստական աշխատանքն ավարտված էր։ Այդ շրջանում նաեւ խնդիրներ էին առաջացել Թուրքիայի եւ Պարսկաստանի ներքաղաքական կյանքում. աստիճանաբար օտարի լուծը թոթափելու ազատության դրոշ էին

---

[44] *Տե՛ս* Ա. Հովհաննիսյան, *Դրվագներ...*, *էջ 217։*
[45] Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, *նշ. աշխ, էջ 3027։*
[46] *Տե՛ս* Г. А. Эзов, *նշ. աշխ., էջ 92։*
[47] Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, *նշ. աշխ., էջ 3026։*

բարձրացնում հարեւան Վրաստանը[48], հույները եւ ասորիները[49], իսկ Եւրոպայում ի հայտ էին գալիս հզորացող նոր պետություններ։ Քանի որ իր նախորդ ճամփորդությունների ընթացքում հարցն արդեն լայնորեն շոշափվել էր հայության տարբեր շահագրգիռ եւ կարող ուժերի հետ, ուստի այժմ Արեւելյան Հայաստանի նշանավոր եկեղեցական եւ աշխարհական գործիչների հետ առանձին-առանձին վերլուծելով այն, հավանաբար կասկածների տեղիք չտալու համար, Ս. Էջմիածնում նպատակահարմար է եղել պարզապես առավել նշանավոր եկեղեցական եւ աշխարհական գործիչներով մեկտեղվել՝ իրականում ոչ թե որոշում կայացնելու, այլ քննարկելու բանագնացության հետ կապված կազմակերպչական մի շարք հարցեր[50]։ Մենք պնդում ենք, որ այդչափ կարեւոր խնդիրները, ինչպիսին են Հայաստանի ազատագրությունը եւ նման կարեւոր առաքելություն իրականացնող բանագնացության գլուխ կանգնած կաթողիկոսի հանգամանքը, ապացուցում են, որ մինչ այդ գաղտնի, սակայն առանձնաբար քննարկվել են ընդհանուր ռազմավարական հարցեր[51]։

Ուստի հայ ազատագրական պայքարի այս փուլի եւ Հակոբ կաթողիկոսի գործունեության լուսաբանության տեսանկյունից կարեւոր ենք համարում գաղտնի ժողովի մասնակիցներին եւ բանագնացներին անդրադառնալը։ Ինչպես նշեցինք, կարծում ենք, որ Հակոբ կաթողիկոսը

---

[48] *Տե՛ս* Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, *Դրվագներ..., էջ 202.* Ա. ՎԻՐԱԲՅԱՆ, *Վրաստանի* XVII *դ. պատմության հարցերը Զաքարիա Քանաքեռցու «Պատմագրության» համատեքստում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2012, թիվ 1, էջ 60–61.* Հ. ԱՆԱՍՅԱՆ, XVII *դարի ազատագրական շարժումներն Արեւմտյան Հայաստանում, Երեւան, 1962, էջ 161։*

[49] *Տե՛ս* Հ. ԱՆԱՍՅԱՆ, *նշ. աշխ., էջ 94–106։*

[50] *Տե՛ս* Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, *Զաքարիա Ագուլեցին ...., էջ 101։*

[51] *Հայ Եկեղեցու պատմությանն անծանոթ չէ այն գործելաոճը, որ երբ ժողովի հրավիրյալը չի կարողանում անձամբ ներկա գտնվել, ապա կա՛մ գրով է համաձայնություն տալիս, կա՛մ իր ներկայացուցչին է ուղարկում։ Օրինակ՝ 1441 թ. Հայրապետական Աթոռը Սսից Ս. Էջմիածնում վերահաստատելու առիթով հրավիրված ժողովից բացակա մասնակիցների առիթով Թովմա Մեծոփեցին գրում է. «Եւ ի հեռաւոր վարդապետաց եւ եպիսկոպոսաց թղթով միաբանեալ ընդ մեզ», ինչից հետո թվարկում է մեկ տասնյակից ավելի վարդապետների եւ եպիսկոպոսների անուններ, որոնք գրով տվել են իրենց համաձայնությունը ժողովի կայացրած որոշմանը (տե՛ս* Թովմա Մեծոփեցի, *Յիշատակարան, հրատ. պատրաստ.* Տ. Արարատ քհնյ. Պողոսեան, *Ս. Էջմիածին, 2017, էջ 42, 44)։ Ուստի հավանական է, որ նման գործելաոճ է որդեգրել նաեւ Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսը՝ ժողովից առաջ առանձնաբար խորհրդակցելով նշանավոր եկեղեցական եւ աշխարհիկ գործիչների հետ։ Մեր այս կարծիքն ամրապնդվում է, երբ հիշում ենք, որ Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսն արդեն իսկ ուներ նման փորձառություն. մասնավորապես երբ 1665 թ. ճամփորդությունից առաջ Ս. Էջմիածնում էին մեկտեղվել ժամանակի նշանավոր եկեղեցական եւ աշխարհիկ գործիչները (տե՛ս* Տ. ԱՐԱՐԱՏ ՔՀՆ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, *Հակոբ Դ. Ջուղայեցի կաթողիկոսը...., Է., էջ 24–38, Ը, էջ 45–60)։*

1677 թ. նախաձեռնել է հերթական ճանապարհորդությունը: Աղբյուրներում այս ճանապարհորդությունը ներկայացվել է որպես Կ. Պոլսի եւ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքություններում ստեղծված խառնակ վիճակը «դարմանելու»[52], մեկ այլ դեպքում՝ «միաբանութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ»[53], մեկ ուրիշում՝ «ի բազում պարտատուացն»[54] «փախավ, գնաց»[55]: Չմերժելով բոլոր այս երեւույթների առկայությունը՝ այնուամենայնիվ պետք է պնդել, որ Հակոբ կաթողիկոսի իրական նպատակը եւ գործունեության մյուս երեսը, հասկանալի պատճառներով, հրապարակային չեն եղել: Իրական մտադրության մասին մենք կարծիք ենք կազմում՝ համադրելով կաթողիկոսի վերջին տարիների գործունեությանը վերաբերող նյութերը:

Առաջին հերթին պետք է արձանագրել, որ 1677 թ. հունիսի 1-ից հետո Վրաստան այցելելու առթիվ թե՛ Ագուլեցին եւ թե՛ Քանաքեռցին պնդում են, որ գնացել է պարտքերը մարելու համար դրամահավաք կազմակերպելու: Ուստի, ինչպես տեղին նկատել է Քյուրտյանը, «հաւանական չէ, որ գաղտնի կատարուած նման փախուստի մը համար պատգամաւորութիւն ըլլար»[56]: Անշուշտ շատ ճիշտ դիտարկում է, սակայն սա եւս մեկ ապացույց է, որ կաթողիկոսի միայնակ Վրաստան անցնելու նպատակն իրոք եղել է գումար հայթայթելը: Վստահ ենք, որ հենց Վրաստանում այդ կարճ ժամանակամիջոցում վրաց գործիչների հետ ունեցած հանդիպումների արդյունքում է միտք հղացվել, որ կաթողիկոսը վերադառնա Հայաստան, խորհրդակցի ազդեցիկ եկեղեցականների եւ աշխարհականների հետ, ապա հայ-վրացական միացյալ ուժերով նոր թափով եւ մոտեցումներով նախաձեռնվի երկու ժողովուրդների ազատագրությունը[57]: Բացի այդ՝ դրամի կարիք ունեցող կաթողիկոսը, որը «փախել» էր խանի հալածանքներից եւ պարտատերերի հետապնդումներից, դժվար թե իր հետ վերցներ ընկերակիցներ[58], նախ՝ դա աչքի կզարներ, երկրորդ՝ շքախմբով ապրելը կապված կլիներ ծախսերի հետ: Ուստի տրամաբանական չէ, որ դրամահավաքի նպատակով կամ գաղտնի ճամփորդող

[52] Միքայէլ Չամչեան, *նշ. աշխ.*, էջ 718:
[53] Յ. Քիւրտեան, *Յակոբ Կաթողիկոս....*, էջ 49:
[54] Զաքարիա Քանաքեռցի, *Պատմութիւն....*, , էջ 141:
[55] Զաքարիա Ագուլեցի, *Օրագրութիւն....*, էջ 145:
[56] Յ. Քիւրտեան, *Իսրայէլ Օրի....*, էջ 12:
[57] Ա. Հովհաննիսյան, *Զաքարիա Ագուլեցին ....*, էջ 102:
[58] Յ. Քիւրտեան, *Իսրայէլ Օրի...*, էջ 13:

կաթողիկոսն իր հետ ընկերակիցներ ունենար։ Սա եւս մեկ փաստ է՝ պնդելու, որ 1677 թ. ժողով տեղի չի ունեցել, սակայն կաթողիկոսը Վրաստան այցելել է։

Վրաստանում հավանաբար դրամական միջոցների հայթայթումից, տեղի հայության եւ հատկապես վրաց եկեղեցական եւ քաղաքական գործիչների շրջանակներում համախոհներ գտնելուց հետո Հայրապետը վերադարձավ Հայաստան, որից հետո էլ Ս. Էջմիածնում գաղտնի ժողով հրավիրեց։ Ինչպես վերեւում նշել ենք, այս ժողովին քննության առնվող նյութը շուրջ երկու տասնամյակ ընթանում էր Հակոբ կաթողիկոսի գործունեության զուգահեռ։ Ստեղծված էին անհրաժեշտ բոլոր կապերը թե՛ ներքին եւ թե՛ արտաքին շահագրգիռ ուժերի շրջանակներում, ստեղծվել էր բարեպատեհ առիթ՝ հայերի ազատագրական ձգտումները զուգորդելու հարեւան վրաց ժողովրդի նույնանման ցանկությունների հետ՝ շահագրգռելով Ռուսաստանի եւ Եւրոպայի միապետերին։

Ժողովականների մասին տեղեկություններ պարունակում է Կ. Էզովի հրատարակած «Պետրոս Մեծի հարաբերությունները հայ ժողովրդի հետ» փաստաթղթերի ժողովածուն[59], հատկապես՝ Ռուսաստանի կայսրին ուղղված հայ մելիքների նամակը[60] եւ Օրու բացատրագիրը[61]։ Առաջինի դեպքում նամակը ստորագրած մելիքները տասն են, որոնք հականե-հանվանե հիշվում են, իսկ Օրու բացատրագրում նշվում է, որ ժողովականների թիվը եղել է 12՝ առանց մասնակիցների անունների հիշատակության։ Մասնակիցների քանակի վերաբերյալ երկու փաստաթղթերի այս տարբերությունը, կարծում ենք, բացատրվում է նրանով, որ Ս. Էջմիածնի եւ Անգեղակոթի ժողովների միջանկյալ հատվածում ժողովականներից երկուսը կա՛մ մահացած են եղել, կա՛մ չեն կարողացել մասնակցել Անգեղակոթի ժողովին։ Երկու փաստաթղթում էլ նշվում է, որ ժողովականներն ընտրում են երեք հոգու եւ կաթողիկոսի գլխավորությամբ Կ. Պոլսի

---

[59] Այս ժողովածուի մեջ ներառված վավերագրի արժանահավատության խնդիրը քննում է նաեւ Ա. Հովհաննիսյանը, որը, համադրելով Հայգելի, Ցագարելիի եւ Քարամյանի ուսումնասիրությունների արդյունքները, անում է սեփական եզրահանգումը. «Մինաս վարդապետը կարող էր մասնակցել այդ խորհրդակցություններին եւ որպէս ժողովականների մէջ միակ քիչ թէ շատ գիտակ եւ գրագէտ անձնաւորութիւն գրի առնել եւ խմբագրել մելիքների դիմումները։ Ձեռագրական համեմատութիւններից գիտենք արդէն, որ վերջին հանգամանքը ոչ միայն հնարաւոր է, որպէս ենթադրութիւն, այլ եւ՝ ակներեւ, որպէս իրողութիւն» (տե՛ս Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, *Հայ-ռուս օրիենտացիայի..., էջ 29–30)։*

[60] Տե՛ս Г. А. Эзов, *նշ. աշխ., էջ 17։*

[61] Տե՛ս անդ, էջ 92։

վրայով ուղարկում Ռուսաստան։ 1699 թ. մելիքների ստորագրությամբ նամակում չեն հիշատակվում բանագնաց ընտրվածների անունները, այլ ընդամենը գրվում է. «Այսմ խորհրդիս ընտրեցաք Գ. իշխան»[62]։ Այնինչ տեսնում ենք, որ Օրին իր բացատրագրում հիշատակում է բանագնացների անունները. «Из того своего начальства выбрав отца ево Исраилева, Исраиля жъ, да Аганжан Аври, с третьим товарищем»[63]*։ Ստացվում է, որ երեք բանագնացներից մեկը եղել է Մելիք Իսրայելը, մյուսը՝ մելիք Աղաջանը, իսկ երրորդ մասնակցի անունը չի հիշատակվում։ Բանագնացների մեջ կաթողիկոսի լինելու մասին, ինչպես տեսնում ենք, մելիքների ստորագրած նամակում որեւէ խոսք չկա, այնինչ Օրու բացատրագրում բանագնացների անունները թվարկելիս մելիք Աղաջանի անվան հիշատակության ժամանակ նշում է, որ վերջինս դեռ կենդանի է, իսկ բանագնացներից իր հայրը եւ մյուսները, այդ թվում նաեւ կաթողիկոսը, մահացել են[64]։ Անշուշտ, բանագնացները, ինչպես նախորդները, պետք է շղարշվեին կրոնական քողով։ Լավագույնը հայ կաթոլիկ եկեղեցիների դավանական միության շուրջ բանակցություններն են։ Ուստի բանագնացների թվում եղել են ոչ միայն մելիքները, այլեւ բարձրաստիճան հոգեւորականներ։ Մեսրոպ վրդ. Թերզյանը, ուսումնասիրելով Հռոմի պապական արխիվների հրապարակումները[65], պարզում է, որ Հակոբ կաթողիկոսի՝ դեպի Հռոմ ճանապարհորդության մասին Հռոմում տեղյակ են եղել առնվազն մինչեւ 1679 թ. ապրիլի 24-ը[66]։ Սակայն ուշագրավ է, որ կաթողիկոսի ճամփորդակիցների մասին նշված է, որ ուղեկցողների թվում եղել են արքեպիսկոպոսներ եւ եպիսկոպոսներ[67]։ Քյուրտյանը հավանական չի համարում, որ կաթողիկոսը Պոլիս էր ժամանել Հռոմ գնալու համար։ Նրա կարծիքով, եթե Հռոմ պետք է գնար դավանանքի շուրջ բանակցություններ վարելու, ապա այդ «կրնար թուղթով ալ ընել»[68]։ Անշուշտ այստեղ Քյուրտյանը մոռացության է մատնել Հակոբ կաթողիկոսի եւ Հռոմի Ալեքսանդր Է. պապի միջեւ եղած գրությունները, որտեղ փոխադարձ ցանկություն էր*

---

[62] Г. А. Эзов, *նշ. աշխ., էջ 17։*

[63] *Անդ, էջ 92։*

[64] *Անդ։*

[65] *Հայր Մեսրոպն օգտվել է Հավատի տարածման հանձնաժողովի արխիվային անտիպ նյութերից (*Archivio Sacra Congregazione de Propaganda Fide Miscellanea Tomo Xiv. Quaderno III*), որոնք այս պահին մեզ անհասանելի են։*

[66] Մեսրոպ վրդ. Թերզեան, *Յակոբ Դ. Ջուղայեցի (1655–1680), Պէյրութ, 1956, էջ 187–188։*

[67] *Տե՛ս անդ։*

[68] Յ. Քիւրտեան, *Նիւթեր Յակոբ Ջուղայեցի..., էջ 88։*

հայտնվել դեմ առ դեմ տեսնվելու եւ բանակցելու մասին[69]։ Ուստի մենք հավանական ենք համարում Հակոբ կաթողիկոսի նպատակը՝ Հայաստանի ազատագրությունը կազմակերպելու համար Եւրոպա անցնելը, ավելին. Հռոմի հետ կրոնադավանաբանական հարցերի շուրջ բանակցությունը միակ պատրվակն էր, որով կաթողիկոսը կարողանում էր խույս տալ պարսկական եւ թուրքական հետապնդումներից, թեեւ վկայություններ կան, որ, այնուամենայնիվ, թուրքական եւ պարսկական իշխանությունները դեպի Կ. Պոլիս ճանապարհորդության ընթացքում դժվարություններ են ստեղծել[70]։ Քյուրտյանն անվերապահ կերպով մերժում է կաթողիկոսի՝ Կ. Պոլսից Հռոմ անցնելու մասին տեսակետը՝ պատճառաբանելով, թե որեւէ հիշատակություն չկա կաթողիկոսի նամակագրության մեջ Հռոմ անցնելու մասին, իսկ Հայաստանի ազատագրության նպատակով Հռոմ գնալն էլ մերժում է՝ վկայակոչելով թուրքական իշխանությունների հսկողության ներքո դրա անհնարինությունը[71]։ Նրա կարծիքով՝ այդ ճամփորդությունը կրում էր բացառապես դրամահավաքության նպատակ[72], իսկ թուրքական իշխանությունների կողմից հարուցվող արգելքները մեկնաբանում է Եղիազար Այնթափցու եւ Ոնոփրիոս Կարկուտի կողմից թուրքական իշխանություններին հրահրելով[73]։ Սակայն այս տեսակետը, մեր կարծիքով, հիմնավոր չէ, քանի որ նկատի ունենալով Հակոբ կաթողիկոսի՝ Հռոմի Ալեքսանդր Է. պապին ուղղված գրության մեջ դեմ առ դեմ հանդիպելու ցանկությունը, ինչպես նաեւ Հակոբ կաթողիկոսի եւ Եղիազար Այնթափցու միջեւ փոխանակված գրությունները՝ հանգում ենք այն եզրակացությանը, որ երկուսի միջեւ, կարծես, կայացել էր հաշտություն, եւ ստեղծված կացությունն ստիպում էր համակերպվել, ավելին. այժմ փորձ էր արվում մի կողմ դնել առկա տարաձայնությունները՝ առավել վեհ գաղափար կյանքի կոչելու համար։ Ուստի հավանական

---

[69] *Թեեւ տարիներ անց Հ. Քյուրտյանը, հակասելով ինքն իրեն, իր մեկ այլ ուսումնասիրության մեջ գրում է. «...այդ զրպարտութիւնները, որոնց հիմը եղաւ Յակոբ Ջուղայեցիի Աղէքսանդր Պապին ուղղած նամակին մէջ սովորական, անմեղ եւ քաղաքավարական արտայայտութիւնը՝ ցանկանալ Պապը անձամբ տեսնելու» (տե՛ս* Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ, *Յակոբ Կաթողիկոս...., էջ 39)։*

[70] *Հ. Քյուրտյանը զարմանք է արտահայտում, թե ինչու ո՛չ Զաքարիա Քանաքեռցին, ո՛չ Զաքարիա Ագուլեցին եւ ո՛չ էլ Երեմիա Քյոմուրճյանը չեն հիշատակում Հակոբ կաթողիկոսի՝ Կարինի փաշայի կողմից ձերբակալվելու մասին (տե՛ս* Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ, *Իսրայէլ Օրի...., էջ 16)։*

[71] *Տե՛ս* Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ, *Նիւթեր Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի...., էջ 88։*

[72] *Տե՛ս* Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ, *Իսրայէլ Օրի...., էջ 14։*

[73] *Տե՛ս անդ։*

ենք համարում, որ կաթողիկոսը ծրագրել էր, նպաստավոր պայմաններ ստեղծվելուն պես, Կ. Պոլսից անցնել Հռոմ։

Կոստանդնուպոլսյան բանագնացությունը

Նկատի ունենալով Հակոբ կաթողիկոսի՝ Եղիազարին ուղղված նամակի բովանդակությունը, ի վերջո, պատվիրակությունը Ս. Էջմիածին—Թիֆլիս—Կարին[74]—Տիգրանակերտ — Կ. Պոլիս ուղղությամբ[75] 1679 թ. դեկտեմբերին[76] հասնում է Կ. Պոլիս։

Օրմանյան սրբազանը ցավ է հայտնում, որ Հակոբ կաթողիկոսի՝ Կ. Պոլսում եղած գործունեության մասին տեղեկությունները սակավ են, իսկ եթե «կանոնաւոր տեղեկութիւններ գրուած ըլլային», ապա կաթողիկոսի Կ. Պոլսում եղած օրերի գործունեությունը «հետաքրքրական պէտք է ըլլային»[77]։

Բնականաբար Հակոբ կաթողիկոսի երկրորդ այցելությունը Կ. Պոլիս ուներ և՛ գաղտնի ու հեռահար, և՛ արտաքո կարգի նպատակներ։ Գաղտնի եւ հեռահար նպատակը հայ ազատագրական պայքարի կազմակերպման համար դիվանագիտական հող պատրաստելն էր եւ գործնական քայլերի դիմելը, իսկ հաչս պարսկական եւ թուրքական իշխանությունների՝ ներեկեղեցական խնդիրները կարգավորելը։ Այս ամենն իրագործելու համար, անշուշտ, նրան հարկավոր էին գործակիցներ, համախոհներ եւ գաղափարակիցներ։ Օրմանյան սրբազանը կարծում է, որ Կ. Պոլսում Հակոբ կաթողիկոսի գործակից-գաղափարակիցն այդ օրերին Պոլսում մեծ հեղինակություն ունեցող Մարտիրոս Կաֆացին էր[78], իսկ որպես խորհրդական նա համարում էր Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանին, որին նա ընդունում է «իբրեւ հմուտ եւ ուսումնական, իբրեւ գործիչ եւ խոհական անձնաւորութիւն»[79]։

---

[74] *Քյուրտյանի վերականգնած ժամանակագրության համաձայն՝ Հակոբ կաթողիկոսը 1678 թ. սեպտեմբերի 28-ին արդեն իսկ եղել է Կարինում, իսկ թե երբ է ժամանել, տեղեկություններ չեն պահպանվել (տե՛ս* Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ, *Յակոբ Կաթողիկոս...., էջ 55)։*

[75] *Քյուրտյանը վկայակոչում է կաթողիկոսի նամակը, որտեղ հիշատակվում է՝ իբրեւ թե կաթողիկոսը նախապես ցանկացել է Սեւ ծովով Ղրիմ անցնել, այնտեղից էլ՝ Եւրոպա, սակայն չի կարողացել Խամսայում բռնկված ապստամբության պատճառով, եւ որոշել է Տրապիզոնով անցնել Եւրոպա, սակայն Սպերում Կարինի փաշայի կողմից ձերբակալվել է (տե՛ս* Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ, *Խորայէլ Օրի...., էջ 15–17)։*

[76] *Տե՛ս* Մաղաքիա արք. Օրմանեան, *նշ. աշխ., էջ 3030։*

[77] *Անդ, էջ 3028։*

[78] *Տե՛ս անդ։*

[79] *Անդ, էջ 3029։*

Անշուշտ երկու անուններն էլ՝ մեկը եկեղեցականաց, մյուսը՝ աշխարհականաց մեջ մեծ հեղինակություն էին վայելում, սակայն երկուսից առավել կարեւորում ենք Հակոբ կաթողիկոսի կապը Քյոմուրճյանի հետ, քանի որ վերջինս «բազմակողմանի կապեր ուներ ոչ միայն հայկական միջավայրում, այլեւ առնչվում էր օսմանյան մտավոր եւ քաղաքական շրջանակների, Կ. Պոլսում դիվանագիտական առաքելությամբ հանդես եկող եւրոպացիների հետ»[80]։ Եթե իրապես Քյոմուրճյանը կաթողիկոսի հետ ունեցել է մտերիմ[81] հարաբերություններ, ապա վստահաբար նրա ունեցած կապերն ու հնարավորությունները կարող էին օգտագործվել ի շահ հայ ազատագրական պայքարի։ Մենք եւս համակարծիք ենք այն տեսակետին, որ Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանն իր մարդկային նկարագրով եղել է հակասական[82]։ Այնուամենայնիվ, կարծում ենք, որ ազգային հարցերի վերաբերյալ առաջնորդվել է ոչ նեղ անձնական կամ «կուսակցական» շահերով, այլ ընդհանուր ազգի շահերով։ Մեր կարծիքն ամրապնդվում է, երբ որոշ փաստեր համադրում ենք, օրինակ՝ ժամանակին, երբ Եղիազար Այնթափցին միտք հղացավ Օսմանյան կայսրության տարածքում նոր կաթողիկոսություն հիմնել[83], ազգային շրջանակներում հենց Քյոմուրճյանին որպես բանագնաց

---

[80] Գ. Այվազյան, *Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի «Օրագրություն» երկը, Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու), թիվ 15, Երեւան, 2014, էջ 97։*

[81] *Գայանե Այվազյանը, հակադրվելով մի շարք ուսումնասիրողների (Մաղաքիա արք. Օրմանյան, Ա. Հովհաննիսյան, Հ. վրդ. Պզտիկյան) կարծիքներին, իր «Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի կյանքը» հոդվածում հանգում է այն եզրակացության, որ «ուսումնասիրողները փորձել են սեպ խրել Երեմիա Քյոմուրճյան—Եղիազար Այնթափցի մերձակցության արանքում՝ շատ դեպքերում ձգտելով Երեմիային շաղկապել Հայոց Եկեղեցու կենտրոնական իշխանությանը՝ ի դեմս կաթողիկոս Հակոբ Դ. Ջուղայեցու։ Սկսած 1660-ական թթ. վերջից՝ Երեմիա Քյոմուրճյանը դադարում է իր ժամանակի անցքերը շարադրել նախկին մանրաստուգությամբ, ուստի չենք կարող որոշակի ասել, թե ինչ ընթացք ունեցան նրա եւ Եղիազար Այնթափցու հարաբերությունները։ Վերջին վկայությունները վերաբերում են գլխավորապես Եղիազարի կաթողիկոսության շրջանին, երբ նրան ուղղված իր նամակներում Երեմիան, հնարավոր է, որոշակի դադարից հետո նորից իր հիացմունքն ու համակրանքն է հայտնում նշանավոր այս գործչի նկատմամբ (տե՛ս Գ. Այվազյան, Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի կյանքը, «Պատմություն եւ մշակույթ» հայագիտական հանդես, ԵՊՀ, Երեւան, 2014, էջ 182—183)։*

[82] Գ. Այվազյան, *նշ. աշխ., էջ 181։*

[83] *1664 թ. հոկտեմբերին, օսմանյան իշխանությունների թույլտվությամբ, Հալեպի Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցում, Սսի Խաչատուր Գաղատացի կաթողիկոսի ձեռամբ, Եղիազար Այնթափցին օծվում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունից անկախ թուրքահայոց հակաթոռ կաթողիկոս (տե՛ս* Ա. Ուրուջյան, *Եղիազար Ա. Այնթափցի, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ, Հայ Եկեղեցու հանրագիտարան, պրակ Ա., Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 79, ինչպես նաեւ* Արմեն Սրկ. Գրիգորյան, *Եղիազար Այնթափցին եւ թուրքահայոց կաթողիկոսության հիմնադրման հիմնահարցը, մագիստրոսական թեզ, ԳՀՃ, Ս. Էջմիածին, 2013, էջ 48—58 (անտիպ)։ Մերօրյա պատմագրությունը Եղիազար Այնթափցու հակաթոռ կաթողիկոսության հիմնադրումը որակում է որպես պառակտողական, որը ջլատում էր առանց այն էլ*

ուղարկեցին Այնթափցու մոտ՝ համոզելու հետ կանգնել այդ պառակտիչ գաղափարից, որը նա հոժարությամբ ստանձնեց եւ նույնիսկ դրա հետեւանքով որոշակի դժվարությունների առաջ կանգնեց[84]։ Իսկ այս փուլում տեսնում ենք, որ Քյոմուրճյանն ստանձնում է կարեւոր դեր՝ օգնելու Հակոբ կաթողիկոսին հաստատել դիվանագիտական կապեր եւ ազգային շրջանակներում հող նախապատրաստել հայ ազատագրական պայքարը լավագույնս կազմակերպելու համար։ Օրմանյանի կարծիքով՝ կաթողիկոսն այս ամենի համար «հարմարագոյն խորհրդական մը չէր կրնար գտնել»[85]։ Ավելին. նա կարծում է, որ հենց Քյոմուրճյանի խորհրդով է Հակոբ կաթողիկոսը Եղիազար Այնթափցուն Երուսաղեմից նամակով հրավիրել Կ. Պոլիս, որպեսզի միասին «խորհուրդ արարեալ գտցուք ելս հնարից յօգուտ ազգին»[86]։ Շուտով Մարտիրոս Ղրիմեցին, որը նախկինում Եղիազար Այնթափցու հակառակորդն էր, կաթողիկոսի կարգադրությամբ, որպես բանագնաց, մեկնեց Երուսաղեմ[87]։ Ցավոք, ժամանակահատվածի ոչ բարենպաստ լինելու պատճառով Այնթափցին չկարողացավ անմիջապես թողնել Երուսաղեմը եւ մեկնել Պոլիս՝ գրավոր կերպով խոստանալով Մեծ պահքի եւ Զատկի ուխտավորության օրերից հետո գալ Պոլիս՝ հանդիպելու Հակոբի կաթողիկոսի հետ։ Այս չկայացած համագործակցությունը միտված էր համախմբելու եկեղեցական շրջանակները եւ հաշտեցնելու նախկին հակառակորդներին, որը թույլ կտար, համախմբված մի գաղափարի շուրջ, փնտրելու հայ ազատագրական լավագույն ուղիները։ Ինչեւէ, Հակոբ կաթողիկոսը չէր կարող, առանց որեւէ նախաձեռնողականություն ցուցաբերելու, սպասել, թե երբ կժամանի Այնթափցին։ Ուստի նա այս ժամանակահատվածում փորձեց կապեր հաստատել արեւմտյան գործիչների հետ։ Մասնավորապես Հակոբ կաթողիկոսին վերագրվող դավանագրում հիշատակվում են պապական իշխանության երկու գործիչների՝ Կյուղիկոնի պապական փոխանորդ

երկփեղկված հայության ուժերը։ Այս ամենը հայության կյանքում խոր հետք չթողեց՝ շնորհիվ Հակոբ կաթողիկոսի եւ նրա համախոհ հայրենասեր գործիչների լայնախոհ եւ խոհեմ ներեկեղեցական քաղաքականության (տե՛ս Հ. Մուրզոյան, Արդյո՞ք եղել են հակահակոբյան ժողովներ (հնատիպ սկզբնաղբյուրների քննական վերլուծություն), «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 138.1, Երեւան, 2012. Արմեն սրկ. Գրիգորյան, Եղիազար Այնթափցին եւ թուրքահայոց կաթողիկոսության հիմնադրման հիմնահարցը, մագիստրոսական թեզ, ԳՀՃ, Ս. Էջմիածին, 2013 (անտիպ)։

[84] *Տե՛ս* Գ. Այվազյան, *նշ. աշխ., էջ 182։*

[85] Մաղաքիա արք. Օրմանեան, *նշ. աշխ., էջ 3029։*

[86] *Անդ.* Մուքանյել Զամջեան, *նշ. աշխ., էջ 718։*

[87] *Տե՛ս* Մաղաքիա արք. Օրմանեան, *նշ. աշխ., էջ 3030։*

Գասպար արքեպիսկոպոս Գասպարինի եւ Հիսուսյան միաբանության մեծավոր Ֆրանկիոս Ջիլի հետ ունեցած կապերը[88]։ Վերջիններիս հետ բանակցությունները, ըստ Օրմանյանի, անցել են անարդյունք[89]։ Սակայն Օրմանյանը նաեւ համաձայն չէ Լեոյի միակողմանի այն կարծիքին[90], որ բանակցությունների ձախողման պատճառը եղել է Հակոբ կաթողիկոսի առաջադրած ազատագրության ծրագիրը հոգեւորականների կողմից չընդունվելը[91]։ Մենք եւս համակարծիք չենք Լեոյի սույն տեսակետին. Հայաստանի ազատագրությունը կազմակերպելը, բնականաբար, յուրաքանչյուր գործիչ պատկերացրել է յուրովի, ուստի հոգեւորականները ոչ թե դեմ են եղել Հակոբ կաթողիկոսի՝ Հայաստանն ազատագրելու ծրագրին, այլ մտահոգությունը եղել է հակառակվելը սին խոստումների դիմաց հնարավոր դավանական զիջումներին։ Այն, որ Հակոբ կաթողիկոսն իրապես եղել է հայ ազատագրական պայքարի նախաձեռնողն ու իրականացնողը, երեւում է նրա հակառակորդների՝ պարսկական եւ թուրքական իշխանություններին ուղղված «ամբաստագրերից»[92], իսկ այն պնդումը, թե այդ դեպքում ինչպես է խուսափել պարսկական եւ թուրքական հետապնդումներից, նույնպես հերքվում է, քանի որ Հակոբ կաթողիկոսին թե՛ հետապնդել են եւ թե՛ նույնիսկ որոշակի ժամանակ բանտարկել[93]։ Պարզապես ներեկեղեցական փոթորկվող կյանքը «լավագույն» առիթ է եղել, որպեսզի Հակոբ կաթողիկոսը Հայաստանի ազատագրության նպատակով ծավալած իր գործունեությունը եւ դրա հետ առնչվող նամակագրություններն ու ճամփորդությունները

---

[88] *Տե՛ս անդ (հմմտ.* [Stephanum Azarian], Ecclesiae Armenae Traditio de Romani Pontificis Primatu Iurisdictionis Et Inerrabili Magisterio, *1870, էջ 127.* Աղեքսանդր վրդ. Պալճեան, *Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի հայս եւ միութեան նոցա ընդ հռոմէական եկեղեցւոյ ի Փլորենտեան սինհոդոսի, Վիէննա, 1878, 164։*

[89] *Տե՛ս* Մաղաքիա արք. Օրմանեան, *նշ. աշխ., էջ 3031։*

[90] *Իմիջիայլոց՝ այս կարծիքի ջատագովներից է նաեւ Քյուրտյանը, ըստ որի՝ «Յակոբ Ջուղայեցիի վերագրուած է հայկական ազատագրական շարժման մը ղեկավարութիւնը, որու հիմը կրնան ըլլալ Ոնոփրիոս Կարկուտի եւ Սահակ Ղըլըմպիկի չարախօսութիւնները, հեշտութեամբ մատնութեան հաւասար, որոնցմով անոնք ջանացին հարուածել Յակոբ Ջուղայեցին» (տե՛ս* Յ. Քիւրտեան, *Յակոբ Կաթողիկոս...., էջ 39)։*

[91] *Տե՛ս* Մաղաքիա արք. Օրմանեան, *նշ. աշխ., էջ 3031,* Լէօ, *Հայկական տպագրութիւն. մեր կեանքը, գրականութիւնը անցեալում, հտ. Ա,* XVI–XVII *դար, Թիֆլիս, 1901, էջ 243։*

[92] Յ. Քիւրտեան, *Յակոբ Կաթողիկոս...., էջ 17, 23*

[93] *1680 թ. եղիազար Այնթափցուն գրած նամակում Հակոբ կաթողիկոսը ներկայացնում է ճանապարհորդության ընթացքում իր կրած դժվարությունները (տե՛ս* Յ. Քիւրտեան, *Յակոբ Կաթողիկոս...., էջ 40)։ Կաթողիկոսի կրած դժվարությունների մասին է վկայում նաեւ նրան վերագրվող, 1679-ով թվագրվող, մեկ այլ գրություն (տե՛ս* Յ. Քիւրտեան, *Յակոբ Կաթողիկոս...., էջ 43–45)։*

քողարկի միջեկեղեցական եւ ներեկեղեցական խնդիրները հարթելու կամ գոյացած պարտքերը հատուցելու համար դրամ հավաքելու պատրվակներով։ Այս տեսանկյունից ուշագրավ է Մաղաքիա Օրմանյանի տեսակետը, ըստ որի՝ աներկբա է Հակոբ կաթողիկոսի՝ Արեւմուտք, ի մասնավորի Հռոմ գնալու նպատակադրումը։ Ուստի Օրմանյանը, թվարկելով կաթողիկոսի՝ Հռոմ չգնալու պատճառները, այնուամենայնիվ փաստում է, որ Հակոբ կաթողիկոսին չհաջողվեց Պոլսից այն կողմ անցնել[94]։ Վերջինս մայիսի 30-ին հիվանդանում եւ անկողին է ընկնում՝ չկարողանալով իրականացնել նպատակադրած ուղեւորությունը։ Շուտով, կորցնելով գործելու ունակությունը, օգոստոսի 1-ին կնքում է մահկանացուն[95]։

Փաստորեն, թեեւ Հակոբ Ջուղայեցու նախաձեռնած՝ Հայաստանի ազատագրության ծրագիրը մնաց անավարտ եւ առ ժամանակ հետաձգվեց, իսկ բանակցություններին վերաբերող փաստաթղթերը ցիրուցան եղան, այնուամենայնիվ հայ ազատագրական պայքարի կազմակերպման եւ արտաքին եւ ներքին ուժերի համախմբման եւ հատկապես արտաքին կողմորոշման համար Հակոբ կաթողիկոսի անվհատ՝ շուրջ երկու տասնամյակ ձգվող պայքարը տվեց իր դրական արդյունքները[96]։

Այսպես՝ կարող ենք արձանագրել, որ ԺԷ. դարի երկրորդ կեսին առաջացած ազգային-ազատագրական նոր գաղափարախոսության հիմքում ընկած է հայ ազատագրական պայքարի ուղղությամբ իրականացված Հակոբ Դ. Ջուղայեցի կաթողիկոսի գործունեությունը[97]։

РЕЗЮМЕ

В годы предводительства Католикоса Акопа IV Джугаеци (1655—1680), по его непосредственной инициативе, в работах, осуществленных в направлении освободительной борьбы, важна роль освещения тайного собрания 1677/1678 в Эчмиадзине и ряда связанных с ним вопросов. Указанное собрание сыграло

---

[94] *Տե՛ս* ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, *նշ. աշխ., էջ 3032։*

[95] *Հակոբ Դ. Ջուղայեցի կաթողիկոսի մահվան օրվա հանգամանքների վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս* Ա. ՈՒԹՈՒՋՅԱՆ, *Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Հակոբ Ջուղայեցու մահվան օրվա առեղծվածի շուրջ, «Էջմիածին», 2013, Ը., էջ 86–91։*

[96] *Հայ պատմագիտական միտքն այսօր Իսրայել Օրու գործունեությունը բնորոշում է որպես Հակոբ կաթողիկոսի գործի շարունակություն (տե՛ս* Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, *Իսրայել Օրին..., էջ 149), թեեւ կան նաեւ հակառակ կարծիք ունեցողներ (տե՛ս* Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ, *Իսրայէլ Օրի...., էջ 18)։*

[97] *Հայոց պատմություն...., էջ 17։*

ключевую роль в формировании идеологической ориентации армянской освободительной борьбы, а также подготовило практическую почву для разработки и осуществления последующими деятелями наиболее реалистичных программ.

Несмотря на то, что инициированная Акопом Джугаеци программа освобождения Армении, к сожалению, осталась незавершенной и была отложена, а документы, касающиеся переговоров, были разбросаны, непрестанная борьба Католикоса Акопа Четвертого, направленная на организацию армянской освободительной борьбы и сплочение внешних и внутренних сил, имеющая внешнюю ориентацию, дала свои положительные результаты.

SUMMARY

Coverage of the secret meeting of Holy Etchmiadzin held in 1677/1678 and of a number of issues related to it, is important for the work carried out in the direction of the liberation struggle during the Pontificate of Catholicos Hakob IV of Julfa (1655—1680) upon his direct initiative. The mentioned meeting played a key role in the ideological orientation of the Armenian liberation struggle, as well as prepared a practical ground for the elaboration of more realistic programs and actions of coming figures.

Unfortunately, the program for the liberation of Armenia initiated by Hakob of Julfa remained unfinished, was postponed for some time, and the documents related to the negotiations were scattered; however, the two-decade-long tireless efforts of Catholicos Hakob for the organization of the Armenian liberation struggle, for the consolidation of external and internal forces, and especially for the orientation on external issues gave positive results.